
dhvanyAlokaH 4

ध्वन्यालोकः ४

Document Information



Text title : dhvanyaloka udyota 4

File name : dhvanyaloka4.itx

Category : major_works

Location : doc_z_misc_major_works

Transliterated by : Rajani rajni_arjun at yahoo.com

Proofread by : Rajani rajni_arjun at yahoo.com

Latest update : January 4, 2002

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

March 24, 2024

sanskritdocuments.org



ధ్వన్యాలోకః ౪



ఏవం ధ్వనిం సప్రపఞ్చం విప్రతిపత్తినిరాసార్థం వ్యుత్పాద్య తద్వ్యుత్పాదనే
ప్రయోజనాన్తరముచ్యతే —

ధ్వనేర్యః సగుణీభూతవ్యక్త్యస్యాధ్వా ప్రదర్శితః ।
అనేనానన్త్యమాయాతి కపీనాం ప్రతిభాగుణః ॥ ౧ ॥

య ఏష ధ్వనేర్గుణీభూతవ్యక్త్యస్య చ మార్గః ప్రకాశితస్తస్య ఫలా-
న్తరం కవిప్రతిభానన్త్యమ్ ।
కథమితి చేత్ —

అతో హ్యన్యతమేనాపి ప్రకారేణ విభూషితా ।
వాణీ నవత్వమాయాతి పూర్వార్థాన్వయవత్సపి ॥ ౨ ॥

అతో ధ్వనేరుక్తప్రభేదమధ్యాదన్యతమేనాపి ప్రకారేణ విభూషితా సతీ
వాణీ పురాతనకవినిబద్ధార్థసంస్పర్శవత్సపి నవత్వమాయాతి । తథాహ్యవివ-
క్షితవాచ్యస్య ధ్వనేః ప్రకారద్వయసమాశ్రయేణ నవత్వం పూర్వార్థానుగమేఽపి
యథా —

స్మితం కిఞ్చన్ముగ్ధం తరలమధురో దృష్టివిభవః
పరిస్పన్దో వాచామభినవవిలాసోర్మిసరసః ।
గతానామారమ్భః కిసలయితలీలాపరిమలః
స్పృశన్త్యాస్తారుణ్యం కిమివ హి న రమ్యం మృగదృశః ॥

ఇత్యన్యః
సవిభ్రమస్మితోద్భేదా లోలాక్ష్యః ప్రస్థలద్గిరః ।
నితమ్బాలసగామిన్యః కామిన్యః కన్య న ప్రియాః ॥

ఇత్యేవమాదిషు శ్లోకేషు సత్స్వపి తిరస్కృతవాచ్యధ్వనిసమాశ్రయేణా-
పూర్వత్వమేవ ప్రతిభాసతే । తథా —

యః ప్రథమః ప్రథమః స తు తథాహి హతహస్తీబహులపలలాశి ।
శ్వాపదగణేషు సింహః సింహః కేనాధరీక్రియతే ॥

ఇత్యస్య.

స్వతేజఃక్రీతమహిమా కేనాన్యేనాతిశయ్యతే ।

మహద్భిరపి మాతజైః సింహః కిమభిభూయతే ॥

ఇత్యేవమాదిషు శ్లోకేషు సత్స్వప్యర్థాన్తరసక్రమితవాచ్యధ్వనిసమాశ్ర-
యేణ నవత్వమ్ । వివక్షితాన్యపరవాచ్యస్యాప్యక్షప్రకారసమాశ్రయేణ నవత్వం
యథా —

నిద్రాకైతవినః ప్రియస్య వదనే విన్యస్య వక్త్రం వధూ-
ర్బధత్రాసనిరుద్ధచుమ్బనరసాప్యాభోగలోలం స్థితా ।

వైలక్ష్యాద్విముఖేభవేదితి పునస్తస్యాప్యనారమ్భిణః
సాకాఙ్క్షప్రతిపత్తి నామ హృదయం యాతం తు పారం రతేః ॥

ఇత్యాదేః శ్లోకస్య.

శూన్యం వాసగృహం విలోక్య శయనాదుత్థాయ కిఞ్చిచ్ఛనై-
ర్నిద్రావ్యాజముపాగతస్య సుచిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్ముఖమ్ ।

విప్రబ్ధం పరిచుమ్భ్య జాతపులకామాలోక్య గణ్డస్థిం
లజ్జానప్రముఖీ ప్రియేణ హసతా బాలా చిరం చుమ్భితా ॥

ఇత్యాదిషు శ్లోకేషు సత్స్వప్తి నవత్వమ్ । యథా వా — తరక్లభ్రూభక్ల
ఇత్యాదిశ్లోకస్య నానాభక్లభ్రుమద్భూః ఇత్యాదిశ్లోకాపేక్షయాన్యత్వమ్ ॥ ౨॥

యుక్త్యానయానుసర్తవ్యో రసాదిర్బహువిస్తరః ।
మిథోఽప్యనస్తతాం ప్రాప్తః కావ్యమార్గో యదాశ్రయాత్ ॥ ౩॥

బహువిస్తారోఽయం రసభావతదాభాసతత్ప్రశమలక్షణో మార్గో యథాస్వం
విభావానుభావప్రభేదకలనయా యథోక్తం ప్రాక్ । స సర్వ ఏవానయా యుక్త్యాను-
సర్తవ్యః । యస్య రసాదేరాశ్రయాదయం కావ్యమార్గః పురాతనైః కవిభిః సహస్ర-
సంఖ్యైరసంఖ్యైర్వా బహుప్రకారం క్షుణ్ణత్వాన్మితోఽప్యనస్తతామేతి । రసభావా-
దీనాం హి ప్రత్యేకం విభావానుభావవ్యభిచారిసమాశ్రయాదపరిమితత్వమ్ ।
తేషాం చైకైకప్రభేదాపేక్షయాపి తావజ్జగద్వృత్తముపనిబధ్యమానం సుకవిభిస్త-
దిచ్ఛాపశాదన్యథా స్థితమప్యన్యథైవ వివర్తతే । ప్రతిపాదితం చైతచ్చిత్త-
విచారావసరే । గాథా చాత్ర కృతైవ మహాకవినా —
అతథాస్థితానపి తథాసంస్థితానివ హృదయే యా నివేశయతి ।
అర్ధవిశేషాన్ సా జయతి వికటకవిగోచరా వాణీ ॥

తదిత్థం రసభావాద్యాశ్రయేణ కావ్యార్థానామానన్త్యం సుప్రతిపాదితమ్ ।

ఏతదేవోపపాదయితుముచ్యతే —

దృష్టపూర్వా అపి హ్యర్థాః కావ్యే రసపరిగ్రహాత్ ।

సర్వే నవా ఇవాభాన్తి మధుమాస ఇవ ద్రుమాః ॥ ౪ ॥

తథా హి వివక్షితాన్యపరవాచ్యస్యైవ శబ్దశక్త్యుద్భవానురణన-

రూపవ్యక్తిప్రకారసమాశ్రయేణ నవత్వమ్ । యథా — ధరణీధారణాయాధునా

త్వం శేషః ఇత్యాదేః ।

శేషో హిమగిరిన్త్యం చ మహాన్తో గురవః స్థిరాః ।

యదలజ్ఘితమర్యాదాశ్చలన్తిం బిభ్రతే భువమ్ ॥

ఇత్యాదిషు సత్స్వపి । తస్యైవార్థశక్త్యుద్భవానురణనరూపవ్యక్తిసమాశ్ర-

యేణ నవత్వమ్ । యథా — ఏవంవాదిని దేవర్షో ఇత్యాది శ్లోకస్య ।

కృతే వరకథాలాపే కుమార్యః పులకోద్ధమైః ।

సూచయన్తి స్పృహోమన్తర్లజ్జయావనతాననాః ॥

ఇత్యాదిషు సత్సు అర్థశక్త్యుద్భవానురణనరూపవ్యక్తిస్య కవిప్రాథో-

క్తినిర్మితశరీరత్వేన నవత్వమ్ । యథా — సజ్జయతి సురభిమాసో ఇత్యాదేః ।

సురభిసమయే ప్రవృత్తే సహసా ప్రాదుర్భవన్తి రమణీయాః ।

రాగవతాముత్కలికాః సహైవ సహకారకలికాభిః ॥

ఇత్యాదిషు సత్స్వప్యపూర్వత్వమేవ ।

అర్థశక్త్యుద్భవానురణనరూపవ్యక్తిస్య కవినిబద్ధవక్తృప్రాథోక్తిమాత్ర-

నిష్పన్నశరీరత్వేన నవత్వమ్ । యథా 'వాణిజ్య హస్తిదన్తాః ఇత్యాదిగా-
ధార్థస్య ।

కరిణీవైధవ్యకరో మమ పుత్ర ఏకకాణ్డవినిపాతీ ।

హతస్నుషయా తథా కృతో యథా కాణ్డకరణ్డకం వహతి ॥

ఏవమాదిష్వర్థేషు సత్స్వప్యనాలీఢత్వైవ ।

యథా వ్యక్తిభేదసమాశ్రయేణ ధ్వనేః కావ్యార్థానాం నవత్వముత్పద్యతే,

తథా వ్యక్తికభేదసమాశ్రయేణాపి । తత్తు గ్రన్థవిస్తరభయాన్న లిఖ్యతే,

స్వయమేవ సహృదయైరభ్యూహ్యమ్ । అత్ర చ పునఃపునరుక్తమపి సారతయేదముచ్యతే

వ్యక్త్యవ్యక్త్యాకభావేఽస్మిన్వివిధే సమభవత్యపి ।

రసాదిమయ ఏకస్మిన్ కవిః స్యాదవధానవాన్ ॥ x ॥

అస్మిన్నర్థానన్వయేహేతౌ వ్యక్త్యవ్యక్త్యాకభావే విచిత్రే శబ్దానాం సమభవ-

త్యపి కవిరపూర్వార్థలాభార్థీ రసాదిమయ ఏకస్మిన్ వ్యక్త్యవ్యక్త్యాకభావే

యత్నాదవదధీత । రసభావతదాభాసరూపే హి వ్యక్త్యే తద్వ్యక్త్యాకేషు చ యథా-

నిర్దిష్టేషు వర్ణపదవాక్యరచనాప్రబంధేష్యవహితమనసః కవేః సర్వమపూర్వం కావ్యం

సమ్పద్యతే । తథా చ రామాయణమహాభారతాదిషు సక్లామాదయః పునఃపునర-

భిషితా ఆపి నవనవాః ప్రకాశన్తే । ప్రబంధే చాక్లే రస ఏక ఏవోపని-

బధ్యమానోఽర్థవిశేషలాభం ఛాయాతిశయం చ పుష్టాతి । కస్మిన్నివేతి

చేత్ — యథా రామాయణే యథా వా మహాభారతే । రామాయణే హి కరుణో రసః

స్వయమాదికవినా సూత్రితః శోకః శ్లోకత్వమాగతః ఇత్యేవంవాదినా ।

నిర్వ్యాధశ్చ స ఏవ సీతాత్వన్తవియోగపర్యన్తమేవ స్వప్రబంధముపరచయతా ।

మహాభారతేఽపి శాస్త్రకావ్యరూపచ్ఛాయాన్వయిని వృష్టిపాణ్డవవిరసావసా-

నవైమనస్వదాయినీం సమాప్తిముపనిబద్ధతా మహామునినా వైరాగ్యజననతాత్పర్యం

ప్రాధాన్యేన స్వప్రబంధస్య దర్శయతా మోక్షలక్షణః పురుషార్థః శాన్తో రసశ్చ

ముఖ్యతయా వివక్షావిషయత్వేన సూచితః । ఏతచ్ఛాసేన వివృతమేవాన్వైర్యాన్వ-

ఖ్యావిధాయభిః । స్వయమేవ చైతదుద్గీర్ణం తేనోదీర్ణమహామోహమగ్నముజ్జహీర్షతా

లోకమతివిమలజ్ఞానాలోకదాయినా లోకనాథేన —

యథా యథా విపర్యేతి లోకతన్తమసారవత్ ।

తథా తథా విరాగోఽత్ర జాయతే నాత్ర సంశయః ॥

ఇత్యాది బహుశః కథయతా । తతశ్చ శాన్తో రసో రసాన్తరైర్మోక్షలక్షణః

పురుషార్థః పురుషార్థాన్తరైస్తదుపసర్జనత్వేనానుగమ్యమానోఽక్లిత్యేన వివక్షా-

విషయ ఇతి మహాభారతతాత్పర్యం సువ్యక్తమేవావభాసతే । అక్లాంక్షిభావశ్చ

యథా రసానాం తథా ప్రతిపాదితమేవ ।

పారమార్థికాన్తస్తత్త్వానపేక్షయా శరీరస్యేవాక్లభూతస్య రసస్య పురుషా-

ర్థస్య చ స్వప్రాధాన్యేన చారుత్వమప్యవిరుద్ధమ్ । నను మహాభారతే యావాన్వి-

వక్షావిషయః సోఽనుక్రమణ్యాం సర్వ ఏవానుక్రాన్తో న చైతత్తత దృశ్యతే, ప్రత్యుత

సర్వపురుషార్థప్రబోధహేతుత్వం సర్వరసగర్భత్వం చ మహాభారతస్య తస్మిన్నుద్దేశే

స్వశబ్దనివేదితత్వేన ప్రతీయతే । ఆలోచ్యతే — సత్యం శాన్తస్యైవ రసస్యా-

క్లిత్యం మహాభారతే మోక్షస్య చ సర్వపురుషార్థేభ్యః ప్రాధాన్యమిత్యేతన్న స్వ-

శబ్దాభిధేయత్వేనానుక్రమణ్యా దర్శితమ్, దర్శితం తు వ్యక్త్యతేన —

భగవాన్వాసుదేవశ్చ కీర్త్యతేఽత్ర సనాతనః

ఇత్యస్మిన్ వాక్యే । అనేన హ్యయమర్థో వ్యక్త్యతేన వివక్షితో యదత్ర
మహాభారతే పాణ్డవాదిచరితం యత్కీర్త్యతే తత్సర్వమవసానవిరసమవిద్యాప్ర-
పజ్చూరూపజ్చ, పరమార్థసత్యస్వరూపస్తు భగవాన్వాసుదేవోఽత్ర కీర్త్యతే ।
తస్మాత్తస్మిన్నేవ పరమేశ్వరే భగవతి భవత భావితచేతసో, మా భూత విభూ-
తిషు నిఃసారాసు రాగిణో గుణేశు వా నయవినయపరాక్రమాదిష్టమిషు కేవలేషు
కేషుచిత్సర్వాత్మనా ప్రతినివిష్టధియః । తథా చాగ్రే - పశ్యత నిఃసారతాం
సంసారస్యేత్యముమేవార్థం ద్యోతయన్ సుభుటమేవావభాసతే వ్యజ్ఞాకశక్త్యనుగృహీతశ్చ
శబ్దః । ఏవంవిధమేవార్థం గర్భీకృతం సందర్భయంతోఽనన్తర్శ్లోకా లక్ష్యన్తే -

స హి సత్యమ్ ఇత్యాదయః ।

అయం చ నిగూఢరమణీయోఽర్థో మహాభారతావసానే హరివంశవర్ణనేన
సమాప్తిం విదధతా తేనైవ కవివేధసా కృష్ణద్వైపాయనేన సమ్యక్సుభీకృతః ।
అనేన చార్థేన సంసారాతీతే తత్త్వాన్తరే భక్త్యతిశయం ప్రవర్తయతా సకల
ఏవ సాంసారికో వ్యవహారః పూర్వపక్షీకృతో న్యక్షణ ప్రకాశతే । దేవతాత్థిర్థ-
తపఃప్రభృతీనాం చ ప్రభావాతిశయవర్ణనం తస్యైవ పరబ్రహ్మణః ప్రాప్త్యుపాయత్వేన
తద్విభూతిత్వేనైవ దేవతావిశేషాణామన్యేషాం చ । పాణ్డవాదిచరితవర్ణన-
స్యాపి వైరాగ్యజననతాత్పర్యాద్వైరాగ్యస్య చ మోక్షమూలత్వాన్మోక్షస్య చ
భగవత్ప్రాప్త్యుపాయత్వేన ముఖ్యతయా గీతాదిషు ప్రదర్శితత్వాత్పరబ్రహ్మప్రాప్త్య-
పాయత్వమేవ పరమృపయా । వాసుదేవాదిసజ్ఞాభిధేయత్వేన చాపరిమితశక్త్యా-
స్పదం పరం బ్రహ్మ గీతాదిప్రదేశాన్తరేషు తదభిధానత్వేన లబ్ధప్రసిద్ధి మాఘ-
రప్రాదుర్భావానుకృతసకలస్వరూపం వివక్షితం న తు మాఘరప్రాదుర్భావాంశ ఏవ,
సనాతనశబ్దవిశేషితత్వాత్ । రామాయణాదిషు చానయా సజ్ఞాయా భగవన్మూ-
ర్త్యన్తరే వ్యవహారదర్శనాత్ । నిర్ణీతశ్చాయమర్థః శబ్దతత్త్వవిద్భిరేవ ।

తదేవమనుక్రమణీనిర్ణీతేన వాక్యేన భగవద్వ్యతిరేకిణః సర్వస్యాన్య-
స్యానిత్యతాం ప్రకాశయతా మోక్షలక్షణ ఏవైకః పరః పురుషార్థః శాస్త్రనయే,
కావ్యనయే చ తృప్తాక్షయసుఖపరిపోషలక్షణః శాస్త్రో రసో మహాభారతస్యా-
జ్ఞీత్వేన వివక్షిత ఇతి సుప్రతిపాదితమ్ । అత్యన్తసారభూతత్వాచ్చాయమర్థో
వ్యక్త్యతేనైవ దర్శితో న తు వాచ్యత్వేన । సారభూతో హ్యర్థః స్వశబ్దానభి-

ధేయత్వేన ప్రకాశితః సుతరామేవ శోభామావహతి । ప్రసిద్ధిశ్చేయమస్త్యేవ
విదగ్ధవిద్యత్పరిషత్సు యదభిమతతరం వస్తు వ్యక్త్యత్వేన ప్రకాశ్యతే న
సాక్షాచ్ఛబ్దవాచ్యత్వేన । తస్మాత్ప్రతిమతత్ — అజ్గీభూతరసాద్యాశ్రయేణ
కావ్యే క్రియమాణే నవార్థలాభో భవతి బన్ధచ్ఛాయా చ మహతీ సమృద్ధ్యత
ఇతి । అత ఏవ చ రసానుగుణార్థవిశేషోపనిబన్ధమలఙ్కారాన్తరవిరోహఽపి
ఛాయాతిశయయోగి లక్ష్మ్యే దృశ్యతే । యథా —
మునిర్జయతి యోగీన్ద్రో మహాత్మా కుమ్భసమ్భవః ।
యేనైకమలకే దృష్టౌ తౌ దివ్యౌ మత్స్యకచ్ఛపౌ ॥

ఇత్యాదౌ । అత్ర హ్యదుభతరసానుగుణమేకమలకే మత్స్యకచ్ఛపదర్శనం
ఛాయాతిశయం పుష్టాతి । తత్ర హ్యేకమలకే సకలజలధిసన్నిధానాదపి
దివ్యమత్స్యకచ్ఛపదర్శనమక్షుణ్ణత్వాదదుభతరసానుగుణతరమ్ । క్షుణ్ణం హి
వస్తు లోకప్రసిద్ధ్యాదుభతమపి నాశ్చర్యకారి భవతి । న చాక్షుణ్ణం వస్తూప-
నిబధ్యమానమదుభతరసస్యైవానుగుణం యావద్దసాన్తరస్యాపి । తద్యథా —
స్విద్యతి రోమాఞ్చుతే వేపతే రథ్యాయాన్తులాగ్రేణ ।
స పారోఽహిఽపి సుభగ తస్యా యేనాస్యతిక్రాన్తః ॥

ఏతద్ధార్థార్థాద్భావ్యమానాద్యా రసప్రతీతిర్భవతి, సా త్వాం స్పృష్ట్యా స్విద్య-
తి రోమాఞ్చుతే వేపతే ఇత్యేవంవిధాదర్థాత్ప్రతీయమానాన్మనాగపి నో జాయతే ।
తదేవం ధ్వనిప్రభేదసమాశ్రయేణ యథా కావ్యార్థానాం నవత్వం జాయతే తథా
ప్రతిపాదితమ్ । గుణీభూతవ్యక్త్యస్యాపి త్రిభేదవ్యక్త్యాపేక్షయా యే ప్రకార-
స్తత్సమాశ్రయేణాపి కావ్యవస్తూనాం నవత్వం భవత్యేవ । తత్త్వతివిస్తారకా-
రీతి నోదాహృతం సహృదయైః స్వయముత్ప్రేక్షణీయమ్ ॥ ౫ ॥

ధ్వనేరిత్థం గుణీభూతవ్యక్త్యస్య చ సమాశ్రయాత్ ।
న కావ్యార్థవిరామోఽస్తి యది స్యాత్ప్రతిభాగుణః ॥ ౬ ॥

సత్స్వపి పురాతనకవిప్రబంధేషు యది స్యాత్ప్రతిభాగుణః, తస్మిన్స్త-
సతి న కిఞ్చిదేవ కవేర్వస్త్యస్తి । బన్ధచ్ఛాయాప్యర్థద్వయానురూపశబ్ద-
సన్నివేశోఽర్థప్రతిభానాభావే కథముపపద్యతే । అనపేక్షితార్థవిశేషాక్షరచనైవ
బన్ధచ్ఛాయేతి నేదం నేదీయః సహృదయానామ్ । ఏవం హి సత్యర్థానపేక్షవతుర-
మధురవచనరచనాయామపి కావ్యవ్యపదేశః ప్రవర్తేత । శబ్దార్థయోః సాహిత్యేన
కావ్యత్వే కథం తథావిధే విషయే కావ్యవ్యవస్థేతి చేత్ — పరోపనిబద్ధార్థ-

విరచనే యథా తత్కావ్యత్వవ్యవహారస్తథా తథావిధానాం కావ్యసన్ధ-
ర్భాణామ్ || ౬ ||

న చార్థానన్త్యం వ్యక్త్యాన్త్యాపేక్షయైవ యావద్వాచ్యార్థాపేక్షయాపీతి
ప్రతిపాదయితుముచ్యతే —
అవస్థాదేశకాలాదివిశేషైరపి జాయతే |
ఆసన్త్యమేవ వాచ్యస్య శుద్ధస్యాపి స్వభావతః || ౭ ||

శుద్ధస్యాసంపేక్షితవ్యక్త్యాస్యాపి వాచ్యస్యాసన్త్యమేవ జాయతే స్వభా-
వతః | సస్వభావో హ్యాయం వాచ్యానాం చేతనానామచేతనానాం చ యదవస్థాభేదా-
ద్దేశభేదాత్కాలభేదాత్స్వలక్షణ్యభేదాచ్ఛానన్తతా భవతి | తైశ్చ తథావ్యవ-
స్థితైః సద్భిః ప్రసిద్ధానేకసస్వభావానుసరణరూపయా స్వభావోక్త్యాపి తావ-
దుపనిబధ్యమానైర్నిరవధిః కావ్యార్థః సమ్పద్యతే | తథా హ్యవస్థాభేదాన్నవత్వం
యథా — భగవతీ పార్వతీ కుమారసమ్భవే సర్వోపమాద్రవ్యసముచ్చయేన ఇత్యా-
దిభిరుక్తిభిః ప్రథమమేవ పరిసమాపితరూపవర్ణనాపి పునర్భగవతః శంఖా-
ర్లోచనగోచరమాయాస్త్రీ వసన్తపుష్పాభరణం వహస్త్రీ మన్మథోపకరణభూతేన
భక్త్యాన్తరేణోపవర్ణితా | సైవ చ పునర్నవోద్వాహాసమయే ప్రసాధ్యమానా తాం
ప్రాజ్ఞుభీం తత్ర నివేశ్య తస్మిన్ ఇత్యాదుక్తిభిర్నవేనైవ ప్రకారేణ నిరూపి-
తరూపసాష్టవా | న చ తే తస్య కవేరేకత్వైవాసకృత్కృతా వర్ణనప్రకారా అపున-
రుక్తత్వేన వా నవనవార్థనిర్భరత్వేన వా ప్రతిభాసన్తే | దర్శితమేవ వైతద్వి-
షమబాణలీలాయామ్ —

న చ తేషాం ఘటతేఽవధిః, న చ తే దృశ్యన్తే కథమపి పునరుక్తాః |
యే విభ్రమాః ప్రియాణామర్థా వా సుకవివాణీనామ్ ||

అయమపరశ్చావస్థాభేదప్రకారో యదచేతనానాం సర్వేషాం చేతనం ద్వితీయం
రూపమభిమానిత్వప్రసిద్ధం హిమవద్గంగాదీనామ్ | తచ్ఛోచితచేతనవిషయస్వరూప-
యోజనయోపనిబధ్యమానమన్యదేవ సమ్పద్యతే | యథా కుమారసమ్భవ ఏవ
పర్వతస్వరూపస్య హిమవతో వర్ణనం, పునః సప్తర్షిప్రియోక్తిషు చేతనతత్వస్వరూపా-
పేక్షయా ప్రదర్శితం తదపూర్వమేవ ప్రతిభాతి | ప్రసిద్ధశ్చాయం సత్కవీనాం మార్గః |
ఇదం చ ప్రస్థానం కవివ్యుత్పత్తయే విషమబాణలీలాయాం సప్రపశ్చాంచ దర్శితమ్ |
చేతనానాం చ బాల్యాద్యవస్థాభిరన్యత్వం సత్కవీనాం ప్రసిద్ధమేవ | చేతనా-
నామవస్థాభేదేఽప్యవస్థావస్థాభేదాన్నానాత్వమ్ | యథా కుమారీణాం కుసుమ-

శరభిన్నహృదయానామన్యాసాం చ । తత్రాపి వినీతానామవినీతానాం చ ।
అచేతనానాం చ భావానామారమ్భాద్యవస్థాభేదభిన్నానామేకైకశః స్వరూపముప-
నిబధ్యమానమానన్త్యమేవోపయాతి । యథా —

హంసానాం నినదేషు యైః కవలితైరాసజ్యతే కూజతా-
మన్యః కోఽపి కషాయకణ్ఠలుఠనాదాఘర్భరో విభ్రమః ।
తే సమ్ప్రత్యకలోరవారణవధూదన్తాఙ్కరస్పర్ధినో
నిర్యాతాః కమలాకరేషు బిసినీకన్దాగ్రిమగ్రస్థయః ॥

ఏవమన్యత్రాపి దిశానయానుసర్తవ్యమ్ ।

దేశభేదాన్నానాత్వమచేతనానాం తావత్ । యథా వాయూనాం నానాదిగ్దేశ-
చారిణామన్యేషామపి సలిలకుసుమాదీనాం ప్రసిద్ధమేవ । చేతనానామపి
మానుషపశుపక్షిప్రభృతీనాం గ్రామారణ్యసలిలాదిసమేధితానాం పరస్పరం మహా-
న్విశేషః సముపలక్ష్యత ఏవ । స చ వివిచ్య యథాయథముపనిబధ్యమాన-
స్తద్భివానన్త్యమాయాతి । తథా హి — మానుషాణామేవ తావద్దిగ్దేశాది-
భిన్నానాం యే వ్యవహారవ్యాపారాదిషు విచిత్రా విశేషాస్తేషాం కేనాన్తః
శక్యతే గన్తుమ్, విశేషతో యోషితామ్ । ఉపనిబధ్యతే చ తత్సర్వమేవ
సుకవిభిర్యథాప్రతిభమ్ ।

కాలభేదాచ్చ నానాత్వమ్ । యథర్తుభేదాద్దిగ్దేశోన్యమసలిలాదీనామచేతనా-
నామ్ । చేతనానాం చౌత్సుక్యాదయః కాలవిశేషాశ్రయిణః ప్రసిద్ధా ఏవ ।
స్వాంలక్షణ్యప్రభేదాచ్చ సకలజగద్గతానాం వస్తూనాం వినిబధనం ప్రసిద్ధమేవ ।
తచ్చ యథావస్థితమపి తావదుపనిబధ్యమానమన్తతామేవ కావ్యార్థ-
స్యాపాదయతి ।

అత్ర కేచిదాచక్షీరన్ — యథా సామాన్యాత్మనా వస్తూని వాచ్యతాం
ప్రతిపద్యన్తే న విశేషాత్మనా ; తాని హి స్వయమనుభూతానాం సుఖాదీనాం
తన్నిమిత్తానాం చ స్వరూపమన్యత్రారోపయద్భిః స్వపరానుభూతరూపసామాన్య-
మాత్రాశ్రయేణోపనిబధ్యన్తే కవిభిః । న హి తైరతీతమనాగతం వర్తమానఙ్చ
పరిచితాదిస్వలక్షణం యోగిభిరివ ప్రత్యక్షీక్రియతే ; తచ్చానుభావ్యాను-
భవసామాన్యం సర్వప్రతిపత్ప్రసాధారణం పరిమితత్వాత్పురాతనానామేవ గోచరీ-
భూతమ్, తస్యావిషయత్వానుపపత్తేః । అత ఏవ స ప్రకారవిశేషో యైరద్యతస్మై-
రభినవత్వేన ప్రతీయతే తేషామభిమానమాత్రమేవ భణితికృతం వైచిత్ర్యమాత్రమ-
త్రాస్తీతి ।

తత్రోచ్యతే — యత్తూక్తం సామాన్యమాత్రాశ్రయేణ కావ్యప్రవృత్తిస్వస్య చ

పరిమితత్వేన ప్రాగేవ గోచరీకృతత్వాన్నాస్తి నవత్వం కావ్యవస్తూనామితి,
 తదయుక్తమ్ ; యతో యది సామాన్యమాత్రమాశ్రిత్య కావ్యం ప్రవర్తతే కిఙ్కృత-
 స్తర్లి మహాకవినిబధ్యమానానాం కావ్యార్థానామతిశయః । వాల్మీకివ్య-
 తిరిక్తస్యాన్యస్య కవివ్యపదేశ ఏవ వా సామాన్యవ్యతిరిక్తస్యా-
 న్యస్య కావ్యార్థస్యాభావాత్, సామాన్యస్య చాదికవివైవ ప్రదర్శిత-
 త్వాత్ । ఉక్తివైచిత్ర్యాన్నైష దోష ఇతి చేత్ — కిమిదముక్తివైచిత్ర్యమ్ ?
 ఉక్తిర్లి వాచ్యవిశేషప్రతిపాది వచనమ్ । తద్వైచిత్ర్యే కథం న వాచ్యవై-
 చిత్ర్యమ్ । వాచ్యవాచకయోరవినిభావేన ప్రవృత్తేః । వాచ్యానాం చ కావ్యే-
 ప్రతిభాసమానానాం యద్రూపం తత్తు గ్రాహ్యవిశేషాభేదేనైవ ప్రతీయతే । తేనో-
 క్తివైచిత్ర్యవాదినా వాచ్యవైచిత్ర్యమనిచ్ఛతాప్యవశ్యమేవాభ్యుపగన్తవ్యమ్ ।
 తదయమత్ర సజ్జేపః —

వాల్మీకివ్యతిరిక్తస్య యద్యేకస్యాపి కస్యచిత్ ।
 ఇష్యతే ప్రతిభారేషు తత్తదానన్త్యమక్షయమ్ ॥

కిఞ్చ, ఉక్తివైచిత్ర్యం యత్కావ్యనవత్వే నిబన్ధనముచ్యతే తదస్మత్పక్షా-
 నుగుణమేవ । యతో యావానయం కావ్యార్థానన్త్యభేదహేతుః ప్రకారః ప్రాగ్గర్భితః
 స సర్వ ఏవ పునరుక్తివైచిత్ర్యాద్ ద్విగుణతామాపద్యతే । యశ్చాయముపమాళ్లేషాది-
 రలక్ష్కారవర్గః ప్రసిద్ధః స భణితివైచిత్ర్యాదుపనిబధ్యమానః స్వయమేవానవ-
 ధిర్ధత్తే పునః శతశాఖతామ్ । భణితిశ్చ స్వభాషాభేదేన వ్యవస్థితా సతి
 ప్రతినియతభాషాగోచరార్థవైచిత్ర్యనిబన్ధనం పునరపరం కావ్యార్థానామాన-
 న్త్యమాపాదయతి । యథా మమైవ —

మమ మమ ఇతి భణతో వ్రజతి కాలో జనస్య ।
 తథాపి న దేవో జనార్దనో గోచరో భవతి మనసః ॥ ౭ ॥

ఇత్థం యథా యథా నిరూప్యతే తథా తథా న లభ్యతేఽన్తః కావ్యార్థా-
 నామ్ । ఇదం తూచ్యతే —

అవస్థాదివిభిన్నానాం వాచ్యానాం వినిబన్ధనమ్ ।
 యత్ప్రదర్శితం ప్రాక్
 భూమైవ దృశ్యతే లక్ష్యే -
 న తచ్ఛక్యమపోహితుమ్ ।
 - తత్తు భాతి రసాశ్రయాత్ ॥ ౮ ॥

తదిదమత్ర సజ్జేపేణాభిధీయతే సత్కవీనాముపదేశాయ —

రసభావాదిసమ్బద్ధా యద్యోచిత్యానుసారిణీ ।

అన్వయతే వస్తుగతిరేకకాలాదిభేదినీ ॥ ౯ ॥

తత్కా గణనా కవీనామన్యేషాం పరిమితశక్తీనామ్ ।

వాచస్పతిసహస్రాణాం సహస్రైరపి యత్నతః ।

నిబద్ధా సా క్షయం వైతి ప్రకృతిర్జగతామివ ॥ ౧౦ ॥

యథా హి జగత్ప్రకృతిరతీతకల్పపరమ్పరావిర్భూతవిచిత్రవస్తుప్రపఞ్చా

సతీ పునరిదానీం పరిక్షీణా పరపదార్థనిర్మాణశక్తిరితి న శక్యతేఽభి-

ధాతుమ్ । తద్వదేవేయం కావ్యస్థితిరనన్తాభిః కవిమతిభిరుపభుక్తాపి నేదా-

నీం పరిహీయతే, ప్రత్యుత నవనవాభిర్వ్యుత్పత్తిభిః పరివర్ధతే । ఇత్థం

స్థితేఽపి

సంవాదాస్తు భవన్త్యేవ బాహుల్యేన సుమేధసామ్ ।

స్థితం హ్యేతత్ సంవాదిన్య ఏవ మేధావినాం బుద్ధయః । కిన్తు —

సైకరూపతయా సర్వే తే మన్తవ్యా విపశ్చితా ॥ ౧౧ ॥

కథమితి చేత్ —

సంవాదో హ్యన్యసాదృశ్యం తత్పునః ప్రతిబిమ్బవత్ ।

ఆలేఖ్యాకారవత్తుల్యదేహివచ్చ శరీరిణామ్ ॥ ౧౨ ॥

సంవాదో హి కావ్యార్థస్యోచ్యతే యదన్యేన కావ్యవస్తునా

సాదృశ్యమ్ । తత్పునః శరీరిణాం ప్రతిబిమ్బవదాలేఖ్యాకారవత్తుల్యదేహివచ్చ

త్రిధా వ్యవస్థితమ్ । కిञ్చిద్ధి కావ్యవస్తు వస్తున్నరస్య శరీరిణః

ప్రతిబిమ్బకల్పమ్, అన్యదాలేఖ్యప్రఖ్యమ్, అన్యత్తుల్యేన శరీరిణా

సదృశమ్ ।

తత్ర పూర్వమనన్యాత్మ తుచ్ఛాత్మ తదనన్తరమ్ ।

తృతీయం తు ప్రసిద్ధాత్మ నాన్యసామ్యం త్యజేత్కవిః ॥ ౧౩ ॥

తత్ర పూర్వం ప్రతిబిమ్బకల్పం కావ్యవస్తు పరిహర్తవ్యం సుమతినా । యత-

స్తదనన్యాత్మ తాత్త్వికశరీరశూన్యమ్ । తదనన్తరమాలేఖ్యప్రఖ్యమన్యసామ్యం

శరీరాన్తరయుక్తమపి తుచ్ఛాత్మత్వేన త్యక్తవ్యమ్ । తృతీయం తు విభిన్నకమ-

నీయశరీరసదృభవే సతి ససంవాదమపి కావ్యవస్తు న త్యక్తవ్యం కవినా ।

న హి శరీరి శరీరిణాన్యేన సదృశోఽప్యేక ఏవేతి శక్యతే వక్తుమ్ ॥ ౧౩ ॥

ఏతదేవోపపాదయితుముచ్యతే —

ఆత్మనోఽన్యస్య సద్భావే పూర్వస్థిత్యనుయాయ్యపి ।

వస్తు భాతితరాం తన్వ్యాః శశిచ్ఛాయమివాననమ్ ॥ ౧౪॥

తత్త్వస్య సారభూతస్యాత్మనః సద్భావేఽన్యస్య పూర్వస్థిత్యనుయాయ్యపి
వస్తు భాతితరామ్ । పురాణరమణీయచ్ఛాయానుగృహీతం హి వస్తు శరీరవత్పరాం
శోభాం పుష్యతి । న తు పునరుక్తత్వేనావభాసతే । తన్వ్యాః శశిచ్ఛాయమి-
వాననమ్ ।

ఏవం తావత్సంవాదానాం సముదాయరూపాణాం వాక్యార్థానాం విభక్తాః సీ-
మానః । పదార్థరూపాణాం చ వస్తువైరసదృశానాం కావ్యవస్తునాం నాస్త్యేవ
దోష ఇతి ప్రతిపాదయితుముచ్యతే —

అక్షరాదిరచనేవ యోజ్యతే యత్ర వస్తురచనా పురాతనీ ।

నూతనే స్ఫురతి కావ్యవస్తుని వ్యక్తమేవ ఖలు సా న దుష్యతి ॥ ౧౫॥

న హి వాచస్పతిపాప్యక్షరాణి పదాని వా కానిబిదపూర్వాణి ఘట-
యితుం శక్యస్తే । తాని తు తాన్యేవోపనిబద్ధాని న కావ్యాదిషు నవతాం
విరుద్ధ్యన్తి । తథైవ పదార్థరూపాణి శ్లేషాదిమయాన్యర్థతత్త్వాని ।

తస్మాత్ -

యదపి తదపి రమ్యం యత్ర లోకస్య కిञ్చిత్-

స్ఫురితమిదమితీయం బుద్ధిరభ్యుజ్జిహీతే ।

స్ఫురణేయం కాచిదితి సహృదయానాం చమత్కృతిరుత్పద్యతే ।

అనుగతమపి పూర్వచ్ఛాయయా వస్తు తాదృక్

సుకవిరుపనిబద్ధన్నిన్ద్యతాం నోపయాతి ॥ ౧౬॥

తదనుగతమపి పూర్వచ్ఛాయయా వస్తు తాదృక్ తాదృక్షం సుకవిర్వివక్షితవ్య-
జ్ఞ్యవాచ్యార్థసమర్పణసమర్థశబ్దరచనారూపయా బద్ధచ్ఛాయయోపనిబద్ధన్నిన్ద్యతాం
నైవ యాతి । తదిత్థం స్థితమ్ —

ప్రతీయంతాం వాచో నిమితవివిధార్థామృతరసా

న సాదః కర్తవ్యః కవిభిరనవద్యే స్వవిషయే ।

సస్తి నవాః కావ్యార్థాః పరోపనిబద్ధార్థవిరచనే న కశ్చిత్కవేర్గుణ

ఇతి భావయిత్వా ।

పరస్వాదానేచ్ఛావిరతమనసో వస్తు సుకవేః

సరస్వత్యేషైషా ఘటయతి యథేష్టం భగవతీ ॥ ౧౭॥

పరస్వాదానేచ్ఛావిరతమనసః సుకవేః సరస్వత్యేషా భగవతీ యథేష్టం

ఘటయతి వస్తు । యేషాం సుకవీనాం ప్రాక్తనపుణ్యాభ్యాసపరిపాకవశేన
ప్రవృత్తిస్తేషాం పరోపరచితార్థపరిగ్రహానిఃస్పృహణాం స్వవ్యాపారో న క్వచిదు-
పయుజ్యతే । సైవ భగవతీ సరస్వతీ స్వయమభిమతమర్థమావిర్భావయతి ।
ఏతదేవ హి మహాకవిత్వం మహాకవీనామిత్యోమ్ ।

ఇత్యక్లిష్టరసాశ్రయోచితగుణాలంకారశోభాభృతో
యస్మాద్వస్తు సమీహితం సుకృతిభిః సర్వం సమాసాద్యతే ।
కావ్యాఖ్యేఽఖిలసౌఖ్యధామ్ని విబుధోద్ధానే ధ్వనిర్దర్శితః
సోఽయం కల్పతరూపమానమహిమా భోగ్యోఽస్తు భవ్యాత్మనామ్ ॥

సత్కావ్యతత్త్వనయవర్త్యచిరప్రసుప్త
కల్పం మనస్సు పరిపక్వధియాం యదాసీత్ ।
తద్వ్యాకరోత్సహృదయోదయలాభహేతో-
రానందవర్ధన ఇతి ప్రథితాభిధానః ॥

ఇతి శ్రీరాజానకానందవర్ధనాచార్యవిరచితే ధ్వన్యాలోకే చతుర్థ ఉద్ద్యోతః ।

Encoded by Rajani Arjun Shankar rajani_arjun@yahoo.com



dhvanyAlokaH 4

pdf was typeset on March 24, 2024



Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

